

Kristian Mennen

DE BOSWACHTER VAN DE BLOEMEN DE BESCHERMING VAN DE ORCHIDEEËN EN DE NATUURBESCHERMINGSWACHT ZUIDOOST-LIMBURG

Abstract

Since the end of the nineteenth century, tourists and scientific botanists discovered the nature, landscape and scenery of the south of the province of Limburg. Rare orchids were among the main attractions, but these species became endangered because of excessive visits and picking. This article focusses on three groups of conservationist actors and two strategies to protect the wild orchids. The national and regional conservationist organisations adopted a top-down strategy: they approached the province administration and the municipalities in the region, until the latter agreed to ban the picking of wild orchids in 1948. Because the leaders of the conservationist movement started to realise that such a top-down approach was not conducive to the popular support of conservationist ideas, bottom-up groups were set up to spread conservationist ideas at the local level. One such group was the Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg, founded in Heerlen in 1948, with the express aim to guard the protected orchid areas. The Natuurbeschermingswacht's membership was a mix of different generations, of academically trained experts and 'ordinary' people from Heerlen and its surrounding region. The protection of wild orchids successfully combined the top-down ban to pick orchids and the bottom-up initiative to administer and control that ban.

Limburg geniet al sinds het eind van de negentiende eeuw de belangstelling van bezoekers uit de rest van Nederland. Het zuiden van de provincie kreeg in de jaren 1860 een spoorverbinding met het noorden van het land, en in Valkenburg werd in 1885 de eerste Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV) van het land opgericht. De toeristen kwamen voor de vakantiegeneugten van die tijd, de kuurbaden en het casino, die we ook elders in Europa terugvinden.¹ Pas in een later stadium kregen bezoekers van het Heuvelland aandacht voor de bijzondere flora en fauna. Natuurwetenschappers, bijvoorbeeld de leden van de Nederlandsche Botanische Vereeniging (NBV), en amateur-naturalisten, zoals de Amsterdamse onderwijzer Eli Heimans, ontdekten de ene na de andere bijzondere plant die in Nederland tot dusverre onbekend was. De Sint-Pietersberg bij Maastricht gold als botanische hotspot voor kenners uit de rest van Nederland. Een bijzondere plaats was weg-

1 J. Renes, *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*. Maaslandse Monografieën 6 (Assen/Maastricht 1988) 193-194; *idem*, "Een zuiver cultuurlandschap, beschaafd en aangenaam voor het oog". Het landschap van het Geuldal in de twintigste eeuw', in: *Bewogen tijd*. Stichting Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal (Valkenburg aan de Geul 2000) 125-144, aldaar 125-127.

gelegd voor de orchideeën. Planten uit deze familie komen ook in het kustgebied voor, maar op de kalkrijke bodem van Zuid-Limburg bereiken sommige soorten de noordgrens van hun Europese verspreidingsgebied.²

Die belangstelling was niet noodzakelijk gunstig voor de orchideeënpopulatie. Het natuurwetenschappelijk onderzoek zelf was misschien geen directe bedreiging voor de zeldzame planten, althans zolang excursies van de NBV niet jaar na jaar hetzelfde terrein in Zuid-Limburg aandeden. Toen het toerisme in Zuid-Limburg een hoge vlucht nam, nam de druk op de orchideeën echter sterk toe. Duizenden toeristen deden Valkenburg aan, plukten exemplaren van de zeldzame orchideeën en namen ze als souvenir mee naar huis. Na 1945 nam de pluk zo'n massale schaal aan dat in de pers om beschermde maatregelen gevraagd werd.³

Dit artikel gaat over de acties voor de bescherming van de orchideeën in Zuid-Limburg en zal daarbij in het bijzonder ingaan op de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg, in Heerlen in 1948. Een van de eerste en belangrijkste taken van deze Natuurbeschermingswacht was de bewaking van de orchideeënterreinen in de buurt van Valkenburg, vooral het Gerendal. Voor een *sociale geschiedenis van het landschap* is deze Natuurbeschermingswacht een uitstekende casestudie: de groep organiseerde zich van onderop, zij het in nauwe samenwerking met de landelijke natuurbeschermingsbeweging. Het optreden van de Natuurbeschermingswacht was bovendien belangrijk voor de doorbraak van de 'natuurbeschermingsgedachte' in Limburg.

De oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg viel in een periode van grote veranderingen op landelijk niveau in het denken over 'natuur' en 'natuurbehoud'. Biologen lieten het ideaal van een ongerepte, 'wilde' natuur vallen; natuurbeschermers onderscheidden voor het eerst verschillende landschapstypen in Nederland en erkenden de historische bijdrage van de landbouw aan de vorming van het cultuurlandschap en de natuurwaarden daarin.⁴ Toch zal dit verhaal in de rest van deze bijdrage geen rol spelen. Deze veranderingen op wetenschappelijk niveau en bij de grote landelijke natuurbeschermingsorganisaties sijpelden namelijk pas jaren later door naar Limburg. De lokale bestuurders

2 S.J. Dijkstra, 'Ons krijtland Zuid-Limburg. IV. Orchideeën van Limburg', *Wetenschappelijke mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging* 76 (Hoogwoud 1977) 4-6; J. Heimans, 'De St. Pietersberg als bastion voor zuidelijke planten', *De Levende Natuur* 28 (1923) 46-49; idem, 'Het Geuldal en Zuid-Limburg', *De Levende Natuur* 36 (1932) 337-343; D.C. van Schaik (ed.), *De Sint Pietersberg* (Maas-tricht 1938).

3 B., 'De schoone jacht', *Limburgsch Dagblad*, 5 juni 1946, 3; M. B., 'Krijtorchideeën langs het Geuldal', *Limburgsch Dagblad*, 31 mei 1947, 3; Idem, 'Spaar de zeldzame flora', *Limburgsch Dagblad*, 31 mei 1951, 5.

4 Zie hiervoor J.N.M. Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Wageningen 2002) 25-61, en H.J. van der Windt, *En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland, 1880-1990* (Amsterdam 1995) 115-133.

en de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg hielden zich niet bezig met theoretische definities of concepten van 'natuur' of 'landschap'; het ging hen om de praktische bescherming van de zeldzame orchideeën. Ze ontwikkelden of volgden geen visie op 'landschap'; ze deden landschap.

De volgende drie vragen vormen de rode draad van het artikel. Ten eerste: wie waren de mensen, groepen en organisaties die de natuur, het fraaie landschap en de orchideeën wilden beschermen? In de tweede helft van de jaren veertig ging het in Limburg om drie categorieën van organisaties. Allereerst waren er landelijke natuurbeschermingsorganisaties: de verenigingen en stichtingen met een landelijk netwerk, een draad naar de politiek, en een hoofdkantoor in Amsterdam of Utrecht. Binnen die categorie vallen de Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging (KNBV, 1845, Koninklijk sinds 1945), de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (NNV, 1901), de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (hierna: Natuurmonumenten, 1905) en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (1932). Een tweede categorie was die van de Limburgse organisaties: het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg (1910) en de Stichting Het Limburgsch Landschap (1931). Deze organisaties en hun besturen profileerden zich met een eigen 'Limburgs' geluid. Hun keuzes en prioriteiten voor de natuurbescherming in de provincie botsten soms met de landelijke natuurbeschermingsbeweging.⁵ Natuurbeschermers van de derde categorie waren de 'gewone' Limburgers, die zich lokaal of regionaal organiseerden: boeren, landeigenaren, natuurliefhebbers en omwonenden, scholieren en jeugdverenigingen. Zij maken pas na 1940 hun opwachting in de geschiedenis van natuurbescherming in Limburg. De Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg is hier een exponent van.

De tweede hoofdvraag gaat over de twee verschillende soorten strategieën om de orchideeën te beschermen. Die strategieën vallen gedeeltelijk samen met de indeling in drie groepen of categorieën natuurbeschermers. Voor de landelijke organisaties en de eerste Limburgse natuurbeschermingsorganisaties vóór 1940 was natuurbescherming nog heel erg een *top-down* aangelegenheid. In hun beleveringswereld werd natuurbescherming geregeld in de landelijke politiek, misschien ook bij het provinciebestuur, in overleg met burgemeesters, geïnformeerd door wetenschappelijke expertise, en dan opgelegd aan het landschap en aan de lokale bevolking. Daartegenover stond natuurbescherming als een *bottom-up* initiatief: gewone mensen die zich zorgen maakten over het landschap en de schoonheid van hun directe omgeving. Dat was rond 1950 nog een heel nieuw idee: natuurbescher-

5 K. Mennen, 'Van wie is de Limburgse natuur? Natuurbescherming in Limburg, 1900-1940', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 159 (2023) 145-200.

Afb. 1: De soldatenorchis of soldaatje (*Orchis militaris*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg.

Foto: Olaf Op den Kamp]

ming als iets dat mensen organiseren in hun eigen omgeving, op lokaal initiatief, zonder aansturing of deskundige wetenschappelijke kennis van bovenaf. Hoe was bij de bescherming van de orchideeën de balans tussen *top-down* en *bottom-up* methoden?

De derde en laatste vraag gaat over de periodisering van dit verhaal. Jan Luiten van Zanden heeft de geschiedenis van natuurbescherming in Nederland tussen 1920 en 1960 gekarakteriseerd als een tijd van 'magere jaren of sluipende groei'. Pas na 1960 kwam de natuurbeschermings- en milieubeweging tot nieuwe bloei, mede als gevolg van de groei van de welvaart in het naoorlogse Nederland.⁶ Tot zoverre helder, maar de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg werd al in 1948

⁶ J.L. van Zanden, 'Natuurbescherming tussen 1920 en 1960: magere jaren of sluipende groei', in: A. Coops en B. Theunissen (ed.), *De eeuw van Thijssse. 100 jaar natuurbeleving en natuurbescherming* (Amsterdam 1996) 29-36.

opgericht. Hoe zit dat? Waarom ontstond er in Heerlen vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog zo'n vorm van natuurbeschermingsactivisme van onderop? Om die vraag te beantwoorden, zal in paragraaf 4 het concept van de 'groene Kuznets-curve' worden geïntroduceerd en toegepast.

De tekst is grotendeels ingedeeld aan de hand van de drie categorieën organisaties en de twee strategieën van natuurbescherming, zoals hierboven opgezet. Tegelijkertijd wordt geprobeerd om een en ander zoveel mogelijk chronologisch aan bod te laten komen. Paragraaf 1 geeft een overzicht van de pogingen van landelijke en Limburgse natuurbeschermingsorganisaties om de wilde orchideeën te beschermen. De meeste van deze pogingen volgden een *top-down* benadering, die in 1948 leidden tot gemeentelijke plukverboden. Vervolgens gaat paragraaf 2 in op het werk van de 'Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte' na 1945. De Werkgroep combineerde op een bijzondere manier *top-down* methoden met het ideaal om *bottom-up* belangstelling voor natuurbescherming te bereiken. De derde paragraaf gaat over de oprichting, het profiel en de belangrijkste acties van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg. Wie waren deze eerste natuurbeschermers van onderop in de regio? Paragraaf 4 probeert hieraan ten slotte de nodige duiding te geven: wat veranderde er na 1945, en waarom sloeg uitgerekend in Heerlen de *bottom-up* actie aan om de orchideeën te beschermen en te bewaken?

Natuurbescherming van bovenaf: landelijke organisaties en gemeentelijke verordeningen

De natuurwetenschappers die rond 1900 de rijke flora van Zuid-Limburg 'ontdekten', hadden meestal weinig belangstelling voor de lokale bewoners van de streek en hún perspectief op natuur en landschap. Natuurstudie was een serieuze zaak van biologen die met zakflora en botaniseertrommel een natuurgebied in trokken om aan de hand van de bloemvormen het verschil tussen soldatenorchis (*Orchis militaris*) en aapjesorchis (*Orchis simia*) vast te stellen. De bewoners van Zuid-Limburg kenden de bijzondere dieren en planten al lang uit hun eigen omgeving, maar hanteerden andere namen dan de officiële Nederlandse of Latijnse: bijvoorbeeld *klungelke* voor de vroedmeesterpad. Ze hoorden dikwijls pas van de bezoekers uit 'Holland' dat het om bijzondere soorten ging.⁷ Eli Heimans eindigde zijn beschrijving van het Limburgse 'Krijtland' met een scène van de laatste dag van de zomer-

⁷ E. Heimans, *Uit ons krijtland* (Amsterdam 1911) 93; Jac. P. Thijssse, 'De Sint-Pietersberg', *De Levende Natuur* 43 (1938) 161-171, aldaar 166.

vakantie: 'over een uur zal er geen toerist uit het vlakke Holland meer luisteren naar de klokkende beekjes, geen mensch zal er letten op de mooie bloemen van dal en bosch en berg (...); dan is het land weer alleen voor de bewoners, die eerst langzamerhand gaan beseffen wat de menschen uit Holland hier komen zoeken. Zij kunnen niet weten dat zij in een streek wonen, zoo mooi en zoo belangwekkend voor natuurvrienden, als er geen tweede is in ons land'.⁸ De kloof tussen de natuuronderzoekers uit 'Holland' en de lokale bevolking in Limburg komt hier duidelijk tot uitdrukking.

Afb. 2: Het landschap van de Putberg ten westen van Heerlen [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Stichting Het Limburgsch Landschap was in die tijd nog een elitaire club die een top-down benadering hanteerde. Bestuursleden waren burgemeesters, rechters, notarissen, geestelijken en bestuurders van de Staatsmijnen. Bij het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg zaten naast dat soort plaatselijke notabelen ook veel leden die uit hobby aan natuurstudie deden: huisartsen, onderwijzers en een aantal paters jezuïeten uit Valkenburg. Dokter August de Wever uit Nuth hield zich zijn hele leven bezig met de flora van Zuid-Limburg. Zijn opnamen van de flora op de hellingen ten westen van Heerlen, de Kunderberg en Putberg, zijn nog

8 Heimans, *Uit ons krijtland*, 211-212.

steeds een historisch referentiepunt voor botanisch onderzoek.⁹ De Limburgse natuuronderzoekers in deze vroege periode hadden in hun dagelijkse werk genoeg contact met de 'gewone Limburgers', maar ze vonden natuurstudie in de eerste plaats een serieuze wetenschappelijke bezigheid.

Afb. 3: De mannetjesorchis (*Orchis mascula*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Die natuurwetenschappers van het eerste uur maakten zich nauwelijks druk om 'natuurbescherming' in de moderne betekenis. 'Natuurstudie' kwam tot in het begin van de twintigste eeuw meestal neer op het opbouwen van een imposante collectie opgeprikte vlinders, opgezette vogels of gedroogde planten in een herbarium. Eli Heimans groef met de allerbeste bedoelingen planten uit om ze thuis verder te bestuderen en determineren. Hij schreef in 1905 trots in *De Levende Natuur* dat een mannetjesorchis (*Orchis mascula*) het in zijn tuin in Amsterdam meer dan behoorlijk deed. Pas later liet hij een waarschuwend geluid horen: het was niet de bedoeling om mooie en zeldzame planten te plukken of uit te graven! Soms was het beter om ze te laten staan, ze ter plaatse in een schetsboek vast te leggen, of hooguit een blaadje of stengel mee te nemen.¹⁰

9 F. Coolen, 'F.C.A. de Wever 1874-1947', in: idem e.a. (ed.), *Limburgse natuur in een veranderend landschap*. 100 jaar Natuurhistorisch Genootschap in Limburg (Maastricht 2010) 292-293.

10 E. Heimans, 'Giftige zwarte boschbes en mannetjes-orchidee', *De Levende Natuur* 10 (1905) 3, 57-58;

De leden van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg vertoonden een soortgelijke verzamelwoede. De collectie van het Natuurhistorisch Museum in Maastricht is grotendeels gebaseerd op de verzamelingen van de bestuursleden. Toch ontstond hier in 1913 een eerste debat over. Was de wetenschap wel gebaat bij het doodschieten en te pronk zetten van zeldzame vogels, als ze intussen in Limburg werden uitgeroeid?¹¹ In de verschuiving van ‘natuurstudie’ naar ‘natuurbescherming’ in Zuid-Limburg namen de botanici bij de NBV meestal het voortouw. Zij waren immers regelmatig in de provincie om bijzondere planten te bestuderen en te plukken, en waren dan ook de eersten die jaar na jaar merkten dat een soort zeldzamer werd. In 1928 stelde de NBV een overzicht op van bijzondere botanische terreinen in Zuid-Limburg, die in aanmerking kwamen voor aankoop door de Vereniging Natuurmonumenten. Met stip op één stond het Geuldal bij Epen, de groeiplaats van de bijzondere zinkflora. De derde vindplaats was ‘het boschcomplex Gerendal Strucht - Keutenberg, Stockemerberg.’¹²

Afb. 4: De huidige orchideeëntuin in het Gerendal, onder beheer van Staatsbosbeheer [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

idem, ‘Bescherm de mooie wilde planten’, *De Levende Natuur* 10 (1906) 10, 197-200.

- 11 E. Pelzers en F.S. van Westreenen, *Kroniek van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg* (Maastricht 1992) 10-14.
 12 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2300: Afschrift brief Jan Sloff, 17 April 1928.

Voor de NBV en de vereniging Natuurmonumenten was natuurbescherming in die tijd nog heel erg een *top-down* aangelegenheid. De meest voor de hand liggende strategie was de aankoop van natuurgebieden. Toen Natuurmonumenten in 1920 een deel van de Sint-Pietersberg wilde kopen, startte de vereniging geen publieks-campagne met brieven en brochures. In plaats daarvan klopte de voorzitter van Natuurmonumenten, de entomoloog Johannes Theodorus Oudemans, aan bij de gemeente Maastricht. Burgemeester en wethouders voelden er weinig voor en vertelden Oudemans dat ook particulieren uit de omgeving, ‘gefortuneerde ingezetenen’ van de stad, hier geen geld voor zouden overhebben.¹³ Het terrein werd verkocht aan de Belgische maatschappij Cimenteries et Briqueteries Réunies de Bonne Espérance, Raevens et Loën. Die firma hervatte de afgraving van mergel en bouwde later aan de Maas een nieuwe cementfabriek, de ENCI. De rest is geschiedenis.

De kwestie van de bescherming van de Sint-Pietersberg zorgde de volgende jaren nog voor heel wat onmin tussen de landelijke natuurbeschermingsbeweging en de organisaties in Limburg, dus tussen de categorieën één en twee in de indeling van dit artikel. Het bestuur van Natuurmonumenten was diep teleurgesteld in het gebrek aan activiteit van de Limburgse natuurbeschermers. Jac. P. Thijsse, de beroemde secretaris van Natuurmonumenten, ging zelfs zo ver om te stellen: ‘we zullen Limburg moeten redden ondanks de Limburgers’.¹⁴ Omgekeerd raakten de Limburgse natuurbeschermers gefrustreerd ‘dat ze boven de Moerdijk niets voor ons over hebben’.¹⁵ Vooral bij de in 1931 opgerichte stichting Het Limburgsch Landschap ontstond regelmatig irritatie dat Natuurmonumenten en wetenschappers uit ‘Holland’ de ene gealarmeerde brief na de andere stuurden, zonder de situatie ter plaatse te kennen of zelf financieel over de brug te komen. Dat onderlinge wantrouwen was geheel wederzijds: ook de NBV had geen hoge pet op van de activiteit of deskundigheid van Het Limburgsch Landschap.¹⁶ Bij de oprichting van de landelijke koepelorganisatie, de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming in 1932, werd een taakverdeling vastgesteld, maar bij gebrek aan financiële middelen kwam het tot de Tweede Wereldoorlog niet tot aankoop van bedreigde natuurgebieden in Limburg.¹⁷ Pas in 1941 kocht Het Limburgsch Landschap een

- 13 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2295: Brief J.Th. Oudemans, 20 Mei 1920, 1.
 14 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief Thijsse aan P.G. van Tienhoven, 5 Nov. 27, 2.
 15 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief G. Waage aan Van Tienhoven, 13 Nov. 27, 2.
 16 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2301: Brieven W.C. de Leeuw aan Van Tienhoven, 12 Jan. en 23 Jan. 1932. SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2296: Brief NBV, Commissie voor de bescherming van de wilde flora, aan het Bestuur van Natuurmonumenten, 18 Januari 1939.
 17 Over deze verwickelingen en de Limburgs-Nederlandse tegenstellingen in de jaren dertig: zie Mennen, ‘Van wie is de Limburgse natuur?’.

deel van de helling van de Strooberg bij Bemelen, vindplaats van de zeldzame berggamber (*Teucrium montanum*). In 1950 volgde een ander terrein van grote botanische betekenis. Een stuk kalkgrasland van nog geen hectare groot in het Gerendal kwam voor 1600 gulden in eigendom van Het Limburgsch Landschap. Op het terrein groeiden (en groeien deels nog steeds) zo'n tien verschillende soorten wilde orchideeën. Het natuurbeheer kwam in handen van Staatsbosbeheer, dat al in 1940 was begonnen met de eerste aankopen in en rondom het Gerendal. De eerste grote aankoop van Natuurmonumenten kwam er pas in 1955. De vereniging kocht toen het landgoed Genhoes in Oud-Valkenburg, met de bijbehorende hellingbossen en delen van het Geuldal en Gerendal.¹⁸ De aankopen waren en zijn belangrijk voor de bescherming op de lange termijn, maar in het geval van de orchideeënhellingen kwamen ze dus later, ná de invoering van de gemeentelijke plukverboden en de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg in 1948.

Afb. 5: De Strooberg bij Bemelen, een van de eerste aankopen van Het Limburgsch Landschap [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

18 M. Purmer, Het landschap bewaard. *Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum 2018) 288-301; E. Staal e.a. (ed.), *Uit en thuisboek Stichting het Limburgsch Landschap* (Arcen 2001) 252-253. Zie Historisch Centrum Limburg, Maastricht (hierna: HCL-Maastricht), Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 55.

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de wilde orchideeën veel ongewenste belangstelling van de vele toeristen in de omgeving van Valkenburg. Ook kinderen plukten orchideeën op de afgelegen hellingen en verkochten ze vervolgens in Valkenburg op straat aan de toeristen of aan de hotels. Hoteliers plaatsten vaasjes met orchideeën op de tafels: Flora van eigen bodem als leuke attentie.¹⁹ Bij plukken op zo'n commerciële schaal konden de gevolgen voor de flora natuurlijk niet uitblijven.

Afb. 6: De berggamber (*Teucrium montanum*) [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Afb. 7: Zicht op de toren, brug en aangrenzende gebouwen van kasteel Genhoes te Valkenburg, in 1952 [Foto: Willem van de Poll. Via Nationaal Archief Den Haag, Fotocollectie Van de Poll, CCO]

De eerste reflex van de natuurbeschermers was de traditionele top-down aanpak. De bioloog Sybren Jan Dijkstra, werkzaam voor het Geologisch Bureau voor het Nederlandse Mijngedebied in Heerlen, kaartte het probleem in december 1945 voor de eerste keer aan bij het Natuurhistorisch Genootschap. Het bestuur nam vervolgens contact op met Het Limburgsch Landschap. De beste manier om hier iets aan te doen was via een 'Provinciale Verordening, waarbij het plukken, uitgraven, vervoeren, verhandelen of ten verkoop aanwezig hebben van wilde orchideeën verbo-

19 'Limburgse natuurwachters bewaken de bedreigde orchideeënstand', *Limburgsch Dagblad*, 8 mei 1948; 'Zeldzame orchideeën worden met ondergang bedreigd', *Gazet van Limburg*, 29 mei 1951, 5.

den en strafbaar gesteld wordt'.²⁰ De reflex om te werken via de ambtelijk-bestuurlijke weg is begrijpelijk: veel bestuursleden van Het Limburgsch Landschap waren zelf werkzaam als ambtenaar of burgemeester en waren regelmatig in gesprek met politici en bestuurders over natuurbeschermingsmaatregelen. De natuurbeschermingsorganisaties besloten om alléén de orchideeën te beschermen, en niet ook andere zeldzame plantensoorten, want – zo redeneerde men – een verordening met lange lijsten beschermde soorten was te ingewikkeld en nauwelijks te handhaven.²¹ Na overleg met de KNBV en de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming dienden ze in 1947 een verzoek aan Gedeputeerde Staten in, en daarbij stuurden ze zelfs een concept-verordening mee. Gedeputeerde Staten reageerden op 24 oktober 1947, en het antwoord was negatief. Omdat orchideeën alleen in het zuidelijke deel van de provincie voorkwamen, konden de natuurbeschermers beter alleen de gemeentebesturen in die regio aanschrijven.²²

Rijk Kofman, de secretaris van het Natuurhistorisch Genootschap, had het gevoel dat de kwestie daarmee op een dood spoor was gekomen. Het provinciebestuur wilde niet meewerken, en hij vond het onbegonnen werk om meer dan twintig gemeentebesturen apart aan te schrijven. Zelfs als zij iets wilden doen om de orchideeën te beschermen, zou dat leiden tot een lappendeken aan losse maatregelen, die waarschijnlijk te laat kwamen voor het toeristenseizoen van 1948. Hans Gorter, de secretaris van de Contact-Commissie, dacht daar anders over en haalde Kofman over om het toch te proberen. Ze konden het de gemeenten ook makkelijk maken door een modelverordening op te stellen, en druk uit te oefenen via Gedeputeerde Staten. Bovendien konden ze de nodige publiciteit maken voor de bescherming van de orchideeën.²³

De actie ging op 24 maart 1948 van start met een brief van de Contact-Commissie aan de 25 betrokken gemeenten, gevolgd door adhesiebetuigingen van het Natuurhistorisch Genootschap, Het Limburgsch Landschap en Gedeputeerde Staten.²⁴ De gemeenteraad van Meerssen ging op 23 april als eerste akkoord met deze

toevoeging op de algemene plaatselijke verordening; Valkenburg-Houthem volgde op 7 mei. Volgens de tekst van de Maastrichtse verordening was het strafbaar om 'op plaatsen, welke (...) voor het publiek toegankelijk zijn, in het wild levende planten, behorende tot de familie orchideeën (orchidaceae) of delen daarvan te plukken, uit te trekken of uit te steken, te beschadigen, te vervoeren, in bewaring te geven, ten geschenke te geven, te verkopen, ten verkoop aan te bieden of zodanige planten (...) in voorraad te hebben'.²⁵ Overtredingen zouden in de gemeente Wijlre bestraft worden met 'hechtenis van ten hoogste twee maanden of geldboete van ten hoogste drie honderd gulden'.²⁶ Aan het eind van dat jaar bestond er in elf Limburgse gemeenten zo'n verordening.²⁷

Toen de verordening er eenmaal was, met een verbod op het plukken van wilde orchideeën, verschoof de aandacht naar handhaving en controle. Het Natuurhistorisch Genootschap kwam prompt zelf in de problemen: op 18 april 1948 spraken politieagenten leden van het Genootschap aan, die op excursie waren in de buurt van Sint Antoniusbank. Volgens het Genootschap kwam dat 'door onbekendheid met de nieuwe gemeenteverordening'. Het is niet bekend of de veldbiologen op de bon werden geslingerd.²⁸ Binnen de Contact-Commissie bestond er overigens scepsis over de waarde van het plukverbod. Volgens de bioloog Victor Westhoff zouden verordeningen 'hier niet baten, gezien de volkomen onverschilligheid van de Zuid-Limburgse bevolking (incl. politie!) ten opzichte van de natuur'.²⁹ Als er in de bevolking geen begrip en steun was voor de bescherming van orchideeën, kon je dat dan afdwingen door nieuwe regels en politieagenten?

20 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Kofman aan D.C. van Schaik, 28.1.1946, 1. Vgl. 'Verslagen der maandvergaderingen', *Natuurhistorisch Maandblad* 35 (1946) 1-5, aldaar 5.

21 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Ontwerp-Orchideeën-Verordening'; Brieven Het Limburgsch Landschap aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 29 Januari 1946, en aan de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, 5 Sept. 1947; Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, 23 November 47.

22 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Afschrift, brief Gedeputeerde Staten van Limburg aan het Bestuur der Contact-Commissie, 24 October 1947; Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie, 23 November 47.

23 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Natuurhistorisch Genootschap aan de Contactcommissie, 23 November 47; Brief H.P. Gorter aan Kofman, 8 Maart 1948; Brief Kofman aan Gorter, 11 Maart 48.

24 Zie bijvoorbeeld bij de stukken die binnenkwamen bij de gemeente Bemelen: HCL, Archief Gemeen-

tebestuur Bemelen, inv.nr. 2156.

25 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Gemeenteblad van Maastricht, 1948 C. no. 5. Verordening tot wijziging der Algemene Politieverordening', 15-6-1948. Vgl. 'Behoud van zeldzame flora', *Gazet van Limburg*, 24 april 1948, 3. HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: 'Afschrift, Verordening tot aanvulling van de Algemene Politieverordening in de Gemeente Valkenburg-Houthem'.

26 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Wijlre, inv.nr. 1083: 'Raad der gemeente Wijlre. Openbare vergadering van 29 April 1948'.

27 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Gedeputeerde Staten van Limburg aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, 4 December 1948. Volgens de brief van Gedeputeerde Staten ging het om de gemeenten Bemelen, Eijsden, Gronsveld, Maastricht, Meerssen, Simpelveld, Ulestraten, Voerendaal, Wijlre en Wittem. Die lijst was echter onvolledig: in elk geval Valkenburg-Houthem had op dat moment ook al zo'n verordening.

28 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 11: Brief Kofman aan de Burgemeester van Cadier en Keer, 21 Mei 48.

29 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (hierna: IISG), Archief Contact-Commissie, inv.nr. 307: V. Westhoff, 'Opmerkingen over het vraagstuk van het verband recreatie-natuurbescherming', 2.

De verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte

In de landelijke natuurbeschermingsbeweging hadden mensen intussen ook wel door dat er aan de basis iets ‘mis’ ging. De vereniging Natuurmonumenten, de grootste en belangrijkste organisatie binnen de beweging, telde rond 1940 zo’n 12.000 leden, had 11.000 hectare natuurgebied in bezit, en haar financiële situatie was stabiel. Toch kwam er in 1944 voor het eerst scherpe kritiek op de vereniging, en wel uit de hoek van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJJN). De NJJN opereerde landelijk (maar niet in Limburg) en trad de facto op als jongerenorganisatie van de NNV. In de Jeugdbond gold een maximumleeftijd van 23 jaar; leden waren vooral HBS’ers, biologiestudenten en andere jongeren met belangstelling voor natuurstudies. De NJJN vond dat Natuurmonumenten niet tevreden mocht zijn met een ledental van 12.000: op het totale inwonertal van Nederland was dat toch een druppel op een gloeiende plaat? Bovendien ging buiten de ‘natuurmonumenten’ van de vereniging het ene kwetsbare natuurgebied na het andere verloren. Was het niet juist de taak van de natuurbeschermingsbeweging om actief naar buiten te treden en alle Nederlanders te overtuigen van het belang van natuurbescherming?³⁰

De Contact-Commissie reageerde en stelde in februari 1944 een werkkommissie in, die zich moest bezighouden met ‘de propaganda en verbreiding van de gedachte der bescherming van het natuur- en landschapsschoon’. Deze ‘propagandacommissie’ kreeg uiteindelijk de naam Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte.³¹ De Werkgroep vervulde in de volgende jaren een sleutelrol als gangmaker voor de ‘verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte’. De leden van de Werkgroep produceerden diverse discussiestukken over aspecten van het probleem en zetten een uitgebreid netwerk op van lokale comités, organisaties en sprekers.

Enigszins problematisch aan het werk van de Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte was dat de gebruikte methoden niet erg creatief waren. De overzichten vermelden Heemkundelezingen, het vertonen van natuurbeschermingsfilms op scholen, het inrichten van schoolwerktuinen of ‘instructieve plantsoenen’, het organiseren van tentoonstellingen en lezingen, en het leveren van boeken, brochures, pamfletten en propagandaplatten aan scholen en bibliotheken. Onderwijzers moesten bijgespijkerd worden in het onderwijs in

natuurlijke historie, om vervolgens met hun leerlingen aan de slag te gaan: nestkastjes bouwen, bomen planten of een eigen herbarium samenstellen. De Werkgroep leverde sprekers voor lezingen over het thema ‘natuurbescherming’, eventueel met de modernste technische hulpmiddelen: lichtbeelden of lantaarnplaatjes.³² De Werkgroep deed zo zijn best om *bottom-up* interesse voor natuurbescherming te genereren, maar de middelen om dat te bereiken waren wel erg *top-down*. Brieven gingen naar het ministerie van Onderwijs, naar Volkshogescholen of de hoofdkantoren van boerenbonden of de Bond van Plattelandsvrouwen. Toen de Werkgroep vaststelde dat de natuurbeschermingsbeweging naar verhouding slecht vertegenwoordigd was binnen het katholieke volksdeel in Nederland, was de eerste reflex om bovenaan de katholieke zuil te beginnen: het ons-kent-ons-wereldje van politici, bestuurders en geestelijken.³³ Op papier niet verkeerd, maar ook niet de beste manier om de derde categorie van natuurbeschermers te mobiliseren: de gewone mensen, dus de natuurbescherming van onderop. Na 1948 brokkelde het grote propaganda-apparaat langzaam af. De subsidie door de ANWB stopte, en veel lokale comités sliepen in bij gebrek aan lokale verankering.³⁴

Toch leverde die nationale beweging voor de ‘verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte’ twee belangrijke bijdragen, die in Limburg wortel zouden schieten. De eerste bijdrage kwam van de Limburger Jan van Eijk, die op 1 september 1947 in dienst kwam van de Contact-Commissie. Zijn contract als ‘assistent-natuurbeschermingspropagandist’ liep af per 1 januari 1949, maar zijn activiteiten waren toch veelbelovend, juist met het oog op de verbondenheid met de lokale *civil society*. Van Eijk sprak met vertegenwoordigers van de R.K. Onderwijzersbond in het bisdom Roermond en met pater Benno van Beers, voormalig uitgever van het katholieke jeugdtijdschrift *De zwerfer in Gods vrije natuur*. Hij ging langs bij zomerkampen van de Katholieke Verkenner om daar ‘s avonds aan het kampvuur met jongeren, jeugdleiders en geestelijken over natuurbescherming te praten – stuk voor stuk goede ideeën om in het katholieke Limburg van die tijd iets te bereiken voor de natuurbeschermingsgedachte.³⁵

30 M. Coesèl, *Zinkvioletjes en zoetwaterwieren*. J. Heimans (1889-1978). *Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993) 202-203; F. Saris, *Rentmeester van nature*. Pieter G. van Tienhoven 1875-1953 (Gorredijk 2024) 223-237, 251-254. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 254: Wim Klinkenberg, ‘Wat nu?’, 1.

31 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 39: Notulen Bestuursvergadering, 5 Mei 1944, 1.

32 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 254: Emy Odé en Victor Westhoff, ‘Werkgroep tot verbreiding der natuurbeschermingsgedachte’, 8 October 1945; H.W. de Vroome, ‘Richtlijnen ten dienste van de lokale commissies’, Augustus 1946. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 274: H.W. de Vroome, ‘Verbreiding der natuurbeschermingsgedachte onder de plattelandsbevolking’, 1946.

33 Zie K. Mennen, ‘Gezocht: katholiek met hart voor natuurschoon. De natuurbeschermingsbeweging in Nederland en het katholieke volksdeel’, *Trajecta* 31 (2022) 527-553.

34 Zie onder andere IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: Bram Cnoop Koopmans en Wim Meijer, ‘Ter voorbereiding van de komende vergadering der werkgroep’, November 1947.

35 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: J. van Eijk, ‘Werkzaamheden Natuurbeschermingspropagandist in de periode 1 Maart - 30 April, 1948’. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 11: Brief Gorteraan M. v.d. Goes van Naters, 18 Augustus 1948.

Een tweede 'blijvertje' was de Bond van Natuurbeschermingswachten. Die Bond ging terug op een initiatief uit 1939 van Johan van Burkom, voorzitter van de NNV. Lokale afdelingen van de NNV of van de Vogelbescherming waren overal in Nederland actief om vogelbroedgebieden of beschermde natuurgebieden te bewaken. Vrijwilligers losten elkaar af om een oogje in het zeil te houden en te controleren dat bezoekers de vogels niet verstoorden en zich hielden aan de wet: dus geen eieren roofden of beschermde planten plukten. De Bond van Natuurbeschermingswachten (onder die naam vanaf 1948) was een robuuste organisatie, met honderden leden, verdeeld over tientallen lokale afdelingen, en een kantoor in Den Haag.³⁶ De Bond stond los van de Contact-Commissie, maar de Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte zag natuurlijk meteen mogelijkheden.³⁷ Deze lokale organisaties waren wel het perfecte orgaan om ook in kleine dorpen en steden aandacht te vragen voor natuurschoon en natuurbescherming. In de loop van de jaren vijftig begon het takenpakket van de Bond van Natuurbeschermingswachten te verschuiven. Veel 'wachters' wilden minder bezig zijn met controle en meer met voorlichting en educatie. In 1960 leidde dat tot de oprichting van de nieuwe vereniging Instituut voor Natuurbeschermingseducatie (IVN).³⁸ De natuurgidsen van IVN verzorgen vandaag de dag nog steeds belangrijke praktische propaganda voor de natuurbeschermingsgedachte in Nederland.

Het werk en de leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg

Bij de oprichting van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg kwamen de *bottom-up*- en *top-down*-benaderingen van natuurbescherming op een fascinerende manier bij elkaar. Het initiatief kwam van bovenaf, van Van Eijk bij de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte. Die vroeg in september 1947 aan Kofman van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg of hij hem het adres van Michaël Albertus Bruna kon geven. Bruna was leraar biologie aan het Sint Claracollege in Heerlen en schreef regelmatig stukjes over natuurschoon in het *Limburgsch Dagblad*. Misschien wilde hij wel het voortouw nemen voor een loka-

36 M. B., 'Groeierende belangstelling voor het mooie werk der Natuurwacht in Limburg', *Limburgsch Dagblad*, 17 augustus 1950, 4; M. Coesèl, J. Schaminée en L. van Duuren, *De natuur als bondgenoot. De wereld van Heimans en Thijse in historisch perspectief* (Zeist 2007) 240.

37 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: H.P. Gorter, Nota 'De verbreiding der natuurbeschermingsgedachte en de taak der Contact-Commissie daarbij', Januari 1948, 6. IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 256: Notulen 13 November 1948, 3-4.

38 Coesèl, Schaminée en Van Duuren, *De natuur als bondgenoot*, 240.

le commissie in Heerlen voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte?³⁹ Bruna werd uiteindelijk de secretaris van dit lokale Comité voor Natuurbescherming Oude Mijnstreek; voorzitter werd Johan van Banning, de burgemeester van Schaesberg.⁴⁰

Op 5 maart 1948 was Van Eijk zelf in Heerlen en sprak daar met Bruna over de geplande activiteiten van het nieuwe Comité. Daarbij werd ook het idee geopperd om 'enkele Natuurwachten op te richten' voor de bescherming van 'enkele terreinen met zeldzame wilde planten (vooral orchideeën) die gevaar lopen te verdwijnen'.⁴¹ Het is niet meer na te gaan wie van beiden met dit idee kwam, maar voor de natuurbeschermingsbeweging in Limburg was het een radicaal nieuw initiatief. Tot 1948 was de bescherming van wilde orchideeën bij uitstek een *top-down*-aangelegenheid geweest: (amateur-)naturalisten uit de bovenlaag van de samenleving drongen bij gemeentebesturen aan op plukverboden. Deze benadering van natuurbescherming past perfect bij de politieke cultuur van het katholieke Limburg in die tijd: conservatief, gezagsgetrouw, gebaseerd op vertrouwen in de heersende elite die het toch wel beter wist, zonder inspraak van de 'gewone' Limburgers. Het idee van Natuurwachten is echter sterk *bottom-up* getint: lokale activisten die aan de slag gaan om de orchideeën te beschermen, wel in nauwe samenwerking met, maar niet aangestuurd door politie of gemeentebesturen.

In de volgende weken zocht Bruna medestanders. Bruna vertelde later dat hij met het idee van een 'Natuurwacht' als eerste Jos van Loo benaderde, de hortulanus van de botanische tuin van Terwinselen, die enthousiast reageerde op het idee om de orchideeën in de bloeitijd te bewaken.⁴² Om welke belangrijke orchideeënterreinen ging het dan? Volgens Bruna: 'We hadden gedacht te bewaken de mooiste stukjes van Gerendal, & dan die bekende gymnadenia-helling bij Kunrade (gem. Voerendaal). In Gerendal heb ik zelf vorig jaar kunnen constateren hoe urgent dit alles is!'⁴³ Met de gymnadenia-helling werd waarschijnlijk de Kunderberg bedoeld, groeiplaats van de grote muggenorthis (*Gymnadenia conopsea*). H.L. Collin uit Heerlen kreeg de dagelijkse leiding van de nieuwe Natuurbeschermingswacht. Het werk begon als proef. Vanaf hemelvaartsdag, 6 mei 1948, verzorgden veertien Natuurwachters bij toerbeurt de bewaking van de orchideeënterreinen. De burgemeester en de eigenaren van de terreinen reagerden positief en steunden het initiatief, en het Natuurhistorisch Genootschap en Het Limburgsch Landschap gaven subsidie voor de onkosten.⁴⁴

39 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Van Eijk aan Kofman, 15 September 1947.

40 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief M.A. Bruna, 23-3-48.

41 IISG, Archief Contact-Commissie, inv.nr. 255: Van Eijk, 'Werkzaamheden Maart-April 1948', 1.

42 M.A. Bruna, 'Afscheid van een hortulanus', *Natuurhistorisch Maandblad* 56 (1967) 6-7, aldaar 6.

43 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Bruna, 23-3-48.

44 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 11: Brief Bruna aan Kofman, 13-5-'48. M. Bruna,

Afb. 8: De grote muggenorchtis (*Gymnadenia conopsea*) op de Kunderberg [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Een artikel in het *Limburgsch Dagblad* gaf een beeld van het werk van de Natuurbeschermingswacht. Bruna had zich keurig geïdentificeerd met Natuurwacht-penning en legitimatiebewijs en de journalist aangeboden om hem de mooiste orchideeën te laten zien. Tijdens de tocht passeerden een bekende bloemenverkooper en een groepje leden van de socialistische Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), die handvol lelietjes-van-dalen hadden geplukt om ze op de markt in Valkenburg te verkopen, maar van de orchideeën waren zij afgebleven. Er waren blijkbaar ook overtreders: 'twee meiskes, die te rapvoetig waren om snel genoeg door de natuurwachters benaderd te worden, gooiden in hun vlucht een handvol orchideeën weg'.⁴⁵ Maar in de meeste gevallen hoefde de 'boswachter van de bloemen' niet in te grijpen. Het publiek bleek van goede wil: veel mensen wisten gewoon nog niet

⁴⁵ 'Werksaamheden van de Natuurwacht over het eerste halfjaar 1948', *Natuurhistorisch Maandblad* 37 (1948) 53-54.

45 'Limburgse natuurwachters', 8 mei 1948.

van de plukverordening, maar wilden zich er best aan houden. Er werd wel iets geplukt, maar eind mei 1948 stonden nog honderden orchideeën in het Gerendal in bloei – belangrijk, want ze konden daarmee zaad vormen voor volgende jaren.⁴⁶ Ook de volgende jaren werd regelmatig benadrukt dat de natuurwachters vooral 'opvoedend (corrigerend)' en 'tactisch' moesten optreden, maar niet als een soort 'hulpagent'. Door het geven van voorlichting en waarschuwingen moest het publiek ertoe worden bewogen om vernielingen in de natuur achterwege te laten.⁴⁷

Wie waren de leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg? In welke van de drie categorieën natuurbeschermingsorganisaties in dit artikel valt de Natuurbeschermingswacht, gelet op het profiel en de sociale klasse van de leden? De Natuurbeschermingswacht viel vanaf 1950 onder een eigen stichting. De veertien leden van de Stichtingsraad behoorden grotendeels tot de elite in de regio: burgemeester Van Banning, de botanicus Van Loo, de directeur van de Gemeentewerken van Heerlen, Dijkstra van het Geologisch Bureau... maar daarnaast ook enkele leraren, zoals Bruna zelf, en leiders van de Katholieke Verkenner.⁴⁸ Bovendien vormde die Stichtingsraad de 'harde kern'. Daaromheen was er een schil van meer dan honderd actieve vrijwilligers, die bij toerbeurt de orchideeënhelmingen bewaakten. De groep in Zuidoost-Limburg was in 1952 een van de grootste Natuurbeschermingswachten van Nederland.⁴⁹ Toch geven die cijfers enigszins een vertekend beeld. Van de meer dan 160 mensen, die volgens de officiële lijst in 1956 lid waren van de Natuurbeschermingswacht, waren er ook die nooit kwamen opdagen of hun contributie niet betaalden. Toen het bestuur deze leden van de lijst begon te schrappen, bleven er in januari 1961 slechts tachtig leden over.⁵⁰ Maar dan nog: wie waren al die mensen?

Volgens Bruna's eerste verslag uit 1948 waren er veertien natuurwachters, waarvan twaalf uit Heerlen, twee uit Maastricht, één uit Voerendaal en één uit Terwinselen (de rekensom klopt niet).⁵¹ De eerste officiële ledenlijst uit 1949 telt 49 personen; 22 met de woonplaats Heerlen, zes uit Maastricht en zes uit Voerendaal.⁵² Bruna liet optekenen dat 'zelfs (!) twee boeren' zich 'geheel vrijwillig' voor

46 B., 'Groeïende belangstelling'; M. Bruna, 'Wat doen de Natuurwachters? Orchideeënbescherming in Zuid Limburg', *De Zwerfer in Gods vrije natuur* 11 (1951) 76-79; *idem*, 'Werksaamheden van de Natuurwacht'.

47 Citaten in: 'Instructie voor de natuurwachter', *Marjolein* (voorjaar 1956) 2-5, aldaar 2, 1.

48 'Stichtingsraad', *Marjolein* 2 (1950) 2.

49 'Natuurbeschermingswacht speelt onmisbare rol', *Limburgsch Dagblad*, 23 december 1952, 3; M. B., 'Kroniek', *Marjolein* 2 (1950) 3-4.

50 H. ten Brinke en O. Op den Kamp, 50 jaar *De Hut*, speciale uitgave *Marjolein* 62 (2000) 50-51.

51 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: M. Bruna, 'Comité Natuurbescherming Oude Mijnstreek. Verslag der actie van de Natuurwacht over eerste halfjaar 1948', 30 juni 1948.

52 'Lijst van natuurwachters', *Marjolein* 1 (1949) 7-8.

de wacht opgaven.⁵³ Dat wijst erop dat hij dat niet verwachtte, maar dat de Natuurbeschermingswacht ook bij sommige ‘gewone mensen’, vooral omwonenden, weerklink vond. Volgens een krantenartikel uit 1951 had de Natuurbeschermingswacht ‘haar leden uit alle lagen der bevolking gerekruteerd. Er zijn tandartsen, doktoren, biologen, geologen en leraren bij aangesloten, doch evenveel arbeiders, mijnwerkers, kleine beambten en boeren’.⁵⁴ Het is moeilijk om dat te controleren aan de hand van die eerste ledenlijst uit 1949: bij de 49 actieve natuurwachters zaten zeker vijf biologieleraren, een huisarts en een tandarts, maar van de meeste leden van de Natuurbeschermingswacht is het beroep niet meer te achterhalen.

Afb. 9: De Berghofweide in de buurt van Wijlre, tegenwoordig. Rechts de wachthut [Met dank aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Foto: Olaf Op den Kamp]

Datzelfde probleem bestaat voor de verschillende leeftijdsgroepen in de Natuurbeschermingswacht. Sprak dit initiatief van onderop ook de jongere generatie aan? Het jongste lid dat op de ledenlijst van 1949 met zekerheid kan worden vastgesteld, was Werner Felder uit Vijlen, arbeider bij de Sphinx in Maastricht, die in dat

53 ‘Limburgse Landschapsdag in Gennep. Voorzitter v. Sonsbeeck neemt afscheid van Limb. Landschap’, *Limburgsch Dagblad*, 5 juli 1948, 3.

54 ‘Zeldzame orchideeën’. Zie ook ‘Natuurbeschermingswacht speelt onmisbare rol’.

jaar 19 werd en zich via zelfstudie verdiepte in de geologie.⁵⁵ Voor Natuurwachters gold de eis dat ze meerderjarig (boven de 18) moesten zijn.⁵⁶ Uit een tweetal andere voorbeelden blijkt dat sommige jongeren zich al op die jonge leeftijd bij de Natuurbeschermingswacht aansloten. J. Janssen uit Heerlerheide meldde zich in 1950 aan, maar later werd gemeld dat hij midden 1952 in militaire dienst ging. Waarschijnlijk was hij in 1950 dus pas net achttien geworden en zat hij nog op school.⁵⁷ In 1956 meldde een jongen uit Vaals zich met zijn vader aan voor de Natuurbeschermingswacht, hoewel hij in dat jaar pas zestien werd. Het viel de natuurwachtleider op bij het bekijken van de pasfoto; er werd besloten om de lidmaatschapskaart achter te houden tot de jongen achttien was geworden.⁵⁸ Veel vergaderingen van de Natuurbeschermingswacht vonden plaats in de biologielokalen van middelbare scholen in Heerlen. Het lijkt erop dat veel scholieren die op de HBS of het gymnasium biologie kregen, door hun leraren of door betrokken scoutingleiders bij de Natuurbeschermingswacht werden gehaald, of dat betrokken ouders zich samen met hun kinderen aanmeldden. Naast deze jongeren was er in 1961 sprake van ‘oudere gepensioneerden’, die de lange fietstocht naar de orchideeënterreinen in de gemeenten Valkenburg of Wijlre fysiek niet meer konden opbrengen.⁵⁹ De meeste Natuurwachters op de lijst van 1949, voor zover na te gaan, waren echter tussen de 30 en 50 jaar: volwassen mannen (en één vrouw), maar duidelijk jonger dan de heren die in de Stichtingsraad of bij het Natuurhistorisch Genootschap de dienst uitmaakten.

Kijkend naar het spanningsveld tussen *top-down* en *bottom-up* benaderingen van natuurbescherming was de Natuurbeschermingswacht achteraf een briljante greep. Het Comité voor Natuurbescherming Oude Mijnstreek was de lokale tegenhanger van de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte, maar de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg werd een succes dankzij de inzet van lokale activisten. Het werk van de Natuurbeschermingswacht gaf lokale natuurliefhebbers en jongeren meteen iets te doen. In plaats van passief te luisteren naar presentaties over natuur en natuurbehoud, moesten ze actief naar buiten gaan: de terreinen bewaken, bezoekers informeren en controleren, en zelf iets leren over orchideeën. Bovendien viel de actie wonderwel samen met de

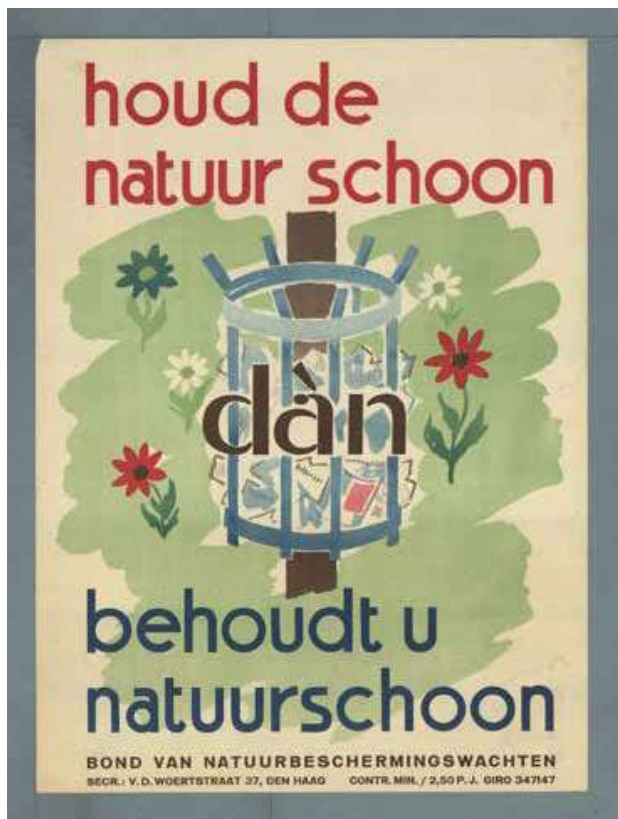
55 ‘Lijst van natuurwachters’, 7.

56 ‘Instructie voor de natuurwachter’, 1.

57 ‘Nieuwe natuurwachters’, *Marjolein* 2 (1950) 10. HCL-Heerlen, Archief Gemeentebestuur Wylre, inv. nr. 1085: Brief L. Grégoire aan Burgemeester en Wethouders der Gemeente Wylre, 17 December 1953. Het adres komt overeen.

58 Ten Brinke en Op den Kamp, *50 jaar De Hut*, 48.

59 *Ibidem*, 40.

Afb. 10: De poster die werd gebruikt bij de grote actie van de Natuurbeschermingswachten in 1951 [Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam. CSD BG D67/575]

top-down actie bij de gemeentebesturen. Vanaf mei 1948 was het plukken van wilde orchideeën niet alleen ongewenst, er stond in elf Zuid-Limburgse gemeenten ook een boete op. Natuurbescherming van bovenaf en van onderop botsten niet met elkaar, maar liepen parallel en vulden elkaar aan.

In de volgende jaren combineerde de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg de bewaking van de orchideeënweiden en de handhaving van het plukverbod met acties om het bredere publiek te bereiken. Van 15 tot 23 oktober 1949 organiseerde de Natuurbeschermingswacht een tentoonstelling met de titel 'Natuur en Landschap' in het raadhuys van Heerlen. De tentoonstelling kreeg veel meer toeloop dan verwacht. Schoolkinderen kwamen in klassenverband, maar ook

op eigen gelegenheid naar de tentoonstelling. Er vonden wat ongelukjes plaats – zo ontsnapte een boomkikker tot twee keer toe uit zijn verblijf – maar dat deed geen afbreuk aan het succes. Er werden maar liefst 10.000 bezoekers geteld. Het evenement leverde de Natuurbeschermingswacht een batig saldo van 1500 gulden op.⁶⁰ De organisatie kon daardoor voor het eerst investeren in haar nieuwe activiteiten. Met steun van Staatsbosbeheer werd de wachthut bij de Berghofweide in Wijlre opgeknapt. De hut stond midden in een weiland vol harlekijnorchideeën (*Orchis morio*) en deed vanaf eind 1950 dienst als 'commando-post' en overnachtingsplek voor de natuurwachters.⁶¹

In mei 1951 zette de Natuurbeschermingswacht de schouders onder een actieweek op Zuid-Limburgse scholen, in samenwerking met Het Limburgsch Landschap en de Limburgse VVV's. De landelijke natuurbeschermingsorganisaties zorgden voor een pakkend affiche: 'Houd de natuur schoon, dan behoudt u natuurschoon'. Onder dat motto werd toeristen en schoolkinderen op het hart gedrukt om geen afval in de natuur achter te laten. De actie werd vergezeld door affiches, een perscampagne en een prijsvraag voor de kinderen.⁶² Om het plaatje compleet te maken, moet hier nog vermeld worden dat in de loop van de jaren vijftig ook aparte Natuurwachten of lokale afdelingen in Valkenburg, Voerendaal, Brunsum en Meerssen ontstonden. Vanaf Pasen 1949 nam de Natuurbeschermingswacht Valkenburg de bewaking van de orchideeënterreinen in het Gerendal over.⁶³

De leden van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg waren allemaal meerderjarig, en dat past zeker bij het profiel van hun werkzaamheden. De Natuurwachters fietsten op eigen houtje naar Valkenburg om op hun vrije dag de orchideeën van het Gerendal te bewaken en moesten de nodige botanische kennis meebrengen. Voor het doel van de 'verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte' was het echter raadzaam om ook jongere kinderen in de regio te betrekken. Daarom kwam het in de jaren vijftig tot de oprichting van zogenaamde 'Jeugd natuurwachten'. Dat was in feite iets heel anders: het doel van de Jeugd natuurwacht was 'de jeugd meer liefde en eerbied bij te brengen voor alles wat leeft en groeit in de natuur'.⁶⁴ Dat nogal schoolse en paternalistische top-down idee werd enthousiast

60 'Behalve veel succes heeft de organisatie ook haar zorgen', *Limburgsch Dagblad*, 22 oktober 1949, 9; 'Natuurwachten kregen tienduizend gasten', *Gazet van Limburg*, 24 oktober 1949, 5; 'Zeldzame orchideeën'.

61 'Zeldzame orchideeën'; B. 'Onze Wachthut', *Marjolein* 3 (oktober 1950) 4-5; Het Bestuur, 'Reglement wachthut', *Marjolein* 3 (oktober 1950) 6.

62 'Houdt de natuur schoon!', *Limburgsch Dagblad*, 9 maart 1951, 2; 'Houdt de natuur schoon, dan behoudt U natuurschoon', *Gazet van Limburg*, 9 mei 1951; 'Prijzen voor platen over de natuur', *Limburgsch Dagblad*, 15 juni 1951; M. Bruna, 'Houdt de natuur schoon!', *Natuurhistorisch Maandblad* 40 (1951) 51.

63 'Verslag over het eerste halfjaar 1949', *Marjolein* 1 (1949) 3-4, aldaar 4.

64 'Een Jeugd natuurwacht', *Limburgsch Dagblad*, 8 juli 1955, 9; 'Jeugd natuurwacht', *Gazet van Limburg*, 24 september 1955; 'Jeugd natuurwacht', *Limburgsch Dagblad*, 26 september 1955, 7.

opgepikt door schooldirecteuren en de politie, en de gemeente Heerlen gaf ruimhartig financiële en logistieke ondersteuning.⁶⁵ De doelgroep van dit project waren kinderen van de lagere scholen en de lagere klassen van mulo, nijverheids- en huishoudscholen. Tijdens een drietal bijeenkomsten op 21 december 1955 werden niet minder dan 2125 kinderen door een gemeentebtenaar 'geïnstalleerd' als jeugdnatuurwachter.⁶⁶

Afb. 11: De bruinkoolgroeve van de firma Bergerode op de Brunsummerheide [Met dank aan de Heemkundevereniging MijnBrunssum]

Toen de jeugdnatuurwachters er eenmaal waren, kwam de vraag wat ze concreet moesten doen? In de eerste winter kwam er een actie voor de vogels, want die waren als gevolg van de strenge vorst de hongerdood nabij. Een ander idee: kon een groep jeugdnatuurwachters geen plantsoen 'adopter' en het voortaan meehelpen onderhouden? De kinderen plantten bomen onder begeleiding van volwassenen of keken naar een natuurfilm, met een traktatie na.⁶⁷ Pedagogisch gezien

65 'Een Jeugdnatuurwacht'.

66 'Jeugdnatuurwacht geïnstalleerd', *De Nieuwe Limburger*, 22 december 1955, 11; '2125 jeugdnatuurwachters geïnstalleerd', *Limburgsch Dagblad*, 22 december 1955.

67 'Heerlen. Mobilisatie van Jeugdnatuurwacht gevraagd', *Limburgsch Dagblad*, 24 februari 1956, 9; 'Jeugdnatuurwacht vergaderde', *Limburgsch Dagblad*, 15 november 1956, 9; 'Jeugdnatuurwacht', *De Nieuwe Limburger*, 19 november 1956; 'Jeugdnatuurwachten werden geïnstalleerd', *De Nieuwe Limburger*, 7 maart 1966.

was dat absoluut waardevol als natuurbeschermingseducatie, maar het doet sterk denken aan de oncreatieve *top-down* methoden van de landelijke Werkgroep voor de verbreiding van de natuurbeschermingsgedachte. Met natuurbescherming van onderop had het weinig te maken. Het werk van de jeugdnatuurwachters, die vanaf 1974 door het leven gingen als 'Natuurverkenner', stond dan ook haaks op dat van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg.

Afb. 12: De Brunsummerheide als recreatiegebied in de jaren vijftig [Met dank aan de Heemkundevereniging MijnBrunssum]

Er bestond een spanning tussen de bewaking van de kwetsbare orchideënterrainen en het doel van de 'verbreiding der natuurbeschermingsgedachte'. Het bestuur van de Natuurbeschermingswacht besloot in 1949 om géén excursies of activiteiten in de natuur voor een breder publiek te organiseren; dat was meer iets voor het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg.⁶⁸ De landelijke Bond van Natuurbeschermingswachten besloot in 1960 om juist wel die stap te zetten naar natuurbeschermingseducatie, maar de Stichting Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg besloot daarop om uit de nieuwe vereniging IVN te stappen. De voornaamste reden daarvoor was dat de kernactiviteiten van het IVN, het optreden als natuurgidsen en het organiseren van excursies voor een breder publiek, gevaar konden

68 'Een woord tot onze contribuerende leden', *Marjolein* 1 (1949) 4-6, aldaar 5.

opleveren voor de kwetsbare terreinen, die de Natuurbeschermingswacht juist zo zorgvuldig bewaakte. De Stichting Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg bleef dus zelfstandig. In 1961 richtten actieve (voormalige) Natuurwachters aparte IVN-afdelingen op in Heerlen en in Wijlre-Gulpen. Veel mensen bleven overigens lid van beide organisaties.⁶⁹ Sindsdien opereren IVN en de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg parallel aan elkaar. Het bleek niet meer haalbaar om beide initiatieven van onderop, natuurbeschermingseducatie en de bewaking van orchideeënterreinen, in één organisatie te verenigen.

Waarom Heerlen?

Waarom kwam de Natuurbeschermingswacht er specifiek in Heerlen? Om die vraag te beantwoorden moet breder worden gekeken dan naar alleen het spanningsveld tussen de landelijke impuls van de Contact-Commissie en de lokale activiteit van de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg. In Heerlen bleef de Natuurbeschermingswacht bestaan en breidde ze haar activiteiten in de jaren vijftig zelfs nog uit, terwijl de directe betrokkenheid van de Contact-Commissie was weggevallen en veel andere Natuurbeschermingswachten in Nederland er juist mee ophielden. Om dat te verklaren komt de theorie van de 'groene Kuznets-curve' goed van pas. Jan Luiten van Zanden heeft dit concept met succes toegepast op het verband tussen economische groei, de opkomst van de welvaartsstaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, en de belangstelling voor natuur en milieu.⁷⁰ Kort samengevat beschrijft de 'groene Kuznets-curve' dat bij toegenomen welvaart de belangstelling stijgt voor 'luxeproducten' zoals natuurschoon of een schoon milieu. Vandaar de spectaculaire toename van het ledental van Natuurmonumenten in de jaren zeventig, terwijl de grootste bedreigingen van natuur en milieu in feite een generatie eerder plaatsvonden.⁷¹ Hoe past dat verhaal van de 'groene Kuznets-curve' bij de lokale context van Zuid-Limburg?

De Oostelijke Mijnstreek was in 1948 een zwaar verstedelijkt en industrieel gebied, een 'industriewoestijn, zonder natuurruimte voor recreatie en studie'.⁷² Voor natuurbescherming was er weinig te halen. De leiders van de natuurbeschermingsbeweging vonden al in 1932 dat het dal van de Geleenbeek extreem

verknoeid was door bebouwing en mijnbouwactiviteiten. Het water van de Geleenbeek was door mijnslib en rioolwater veranderd in een 'zwarte inktmassa'. De natuurbeschermers konden zich dan ook maar beter concentreren op de rest van Zuid-Limburg.⁷³

Tegelijkertijd was de Oostelijke Mijnstreek een welvarende regio. De steenkoolmijnen hadden een enorme welvaart gebracht; rond 1950 was Heerlen een van de rijkste steden van Nederland. Het verhaal van de 'groene Kuznets-curve' gaat hier dus zeker op. De ambtenaren en leraren die leiding gaven aan de Natuurbeschermingswacht, woonden en werkten in een grijze stedelijke omgeving, maar hadden de luxe en financiële ruimte om zich druk te maken om natuur, milieu en zeldzame orchideeën.

Aan de andere kant was die welvaart niet voor iedereen weggelegd. De arbeiders van de mijnwerkerskolonie in Brunssum, Hoensbroek en Heerlerheide kwamen uit een totaal ander milieu dan de directieleden en ingenieurs van de Staatsmijnen, die in het centrum van Heerlen woonden en wier kinderen naar het gymnasium of de HBS gingen. Er gaapte een grote sociale kloof tussen deze jongeren en de 'gewone' mensen in Limburg. Intussen werd er wel over de mijnwerkers en hun gezinnen gesproken. De natuurbeschermers maakten zich juist druk om het natuurschoon in de mijnstreek omdat er zo weinig 'natuurruimte' was. Het Limburgsch Landschap sprak zich bijvoorbeeld in 1943 en nogmaals in 1945 uit tegen plannen om een bruinkoolveld op de Brunssummerheide af te graven. Volgens Willem Jongmans van Het Limburgsch Landschap waren deze plannen 'zeer te betreuren, vooral omdat de Brunssumsche heide voor de voor een zeer groot deel uit mijnwerkers bestaande bevolking der omgeving vrijwel het enige recreatieoord is, waar zij zich kunnen vermijden in een mooie en belangrijke natuur'.⁷⁴ Het gemeentebestuur van Brunssum sloot zich in oktober 1945 bij die redenering aan: het natuurschoon van de Brunssummerheide verdiende bescherming, juist omdat het een van de laatst overgebleven recreatiegelegenheden voor de mijnwerkersbevolking was. In 1952 dacht het gemeentebestuur zelfs nog verder vooruit, naar een toekomst waarin de Staatsmijn Hendrik was uitgeput en zou sluiten. In dat geval moest Brunssum wel een aantrekkelijke woongemeente blijven en kon het 'vreemdelingenbezoek aan bos en hei' een nieuwe bron van inkomsten worden.⁷⁵

69 Ten Brinke en Op den Kamp, *50 jaar De Hut*, 38-42.

70 J.L. van Zanden, 'De markt voor natuur en milieu', *Economisch-Statistische Berichten* 83 (1998) 212.

71 *Idem*, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', in: *idem* en S.W. Versteegen (ed.), *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 179-208.

72 HCL, Archief Natuurhistorisch Genootschap, inv.nr. 51: Brief Natuurhistorisch Genootschap in Limburg aan de President van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, 1.11.1945.

73 Stadsarchief Amsterdam, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2416: Van Tienhoven, 'Provinciale stichtingen', 41. 'Het struwbeekken. Op de Geul, te Geulle of op de Geleen?', *Limburgsch Dagblad*, 7 maart 1932; Jac. P. Thijsse, 'Ons Zuid-Limburg', *De Groene Amsterdammer*, 13 februari 1932.

74 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Brunssum, inv.nr. 4790: Afschrift, Brief W.J. Jongmans aan de Burgemeester der Gemeente Brunssum, 3 October 1945; Brief Dagelijksch bestuur der stichting 'Het Limburgsch Landschap' aan de Burgemeester der gemeente Brunssum, 3 Mei 1943.

75 HCL Heerlen, Archief Gemeentebestuur Brunssum, inv.nr. 4790: Burgemeester en Wethouders van

Het contrast met Maastricht is veelzeggend. Hier besloot het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg op 4 november 1953 juist om niet over te gaan tot de oprichting van een Natuurbeschermingswacht. Van Burkom was persoonlijk naar Maastricht gekomen om te pleiten voor de oprichting van een Natuurbeschermingswacht, maar de vergadering van het Natuurhistorisch Genootschap zag er niets in en stemde in meerderheid tegen.⁷⁶ Hoe is dit verschil tussen Heerlen en Maastricht te verklaren? Het volgende is een hypothese: anders dan de arbeiders in Maastricht werkten de koempels van de Oostelijke Mijnstreek de hele dag honderden meters onder de grond. Logisch dat de directeuren van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen het belangrijk vonden dat hun werknemers op hun vrije dag konden genieten van frisse lucht, zon en recreatie in de vrije natuur. Ze zorgden voor stadsparken en investeerden in goede huisvesting. Dat de gemeente Brunssum zich inzette voor een 'luxeprobleem' als het behoud van de Brunssumerheide, in 1945 nog erg ongebruikelijk, had alles te maken met het belang van het natuurgebied als recreatiegebied voor de mijnwerkersbevolking. In Maastricht was dat anders: met de Sint-Pietersberg en de bossen en hellingen aan de oostkant van het Maasdal was daar nog aardig wat natuur te vinden. Het behoud van natuurschoon werd daarom minder dringend gevonden.

Een belangrijk voordeel voor de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg: de orchideeënweiden vertegenwoordigden geen grote economische waarde. De natuurbeschermers stonden in de buurt van Valkenburg niet tegenover boeren of projectontwikkelaars met dollartekens in hun ogen. De landeigenaren vonden het best dat de natuurwachters een oogje in het zeil hielden, en hadden ook geen bezwaar tegen de eerste aankopen van Natuurmonumenten in het gebied.⁷⁷ Er was geen industrie of mijnbouw van betekenis, die de bestemming van het gebied wilde veranderen. Integendeel, de orchideeën waren zelf een toeristische trekpleister: Valkenburg had een direct economisch belang bij het voortbestaan van deze attractie.

Daarom kwam de natuurbeschermingsbeweging in 1957 in actie tegen de plannen voor een autoweg van Maastricht naar Heerlen. De nieuwe weg zou volgens de plannen dwars door het kwetsbare Gerendal lopen. Het Limburgsch Landschap sloeg alarm en vroeg hulp aan de landelijke Contact-Commissie.⁷⁸ Op

Brunssum, 'Overzicht van de bezwaren tegen de exploitatie van de bruinkool', 26 Februari 1952, 4; Brief Burgemeester en Wethouders van Brunssum aan de President van den Rijksdienst voor het Nationale Plan, 15 October 1945.

76 'Verslagen van de maandvergaderingen', *Natuurhistorisch Maandblad* 42 (1953) 105-107, aldaar 106.

77 Purmer, *Het landschap bewaard*, 293-301.

78 SAA, Archief Natuurmonumenten, inv.nr. 2409: Brief Gorter aan het Bestuur van Het Limb. Landschap, 3 October 1957; Brief Het Limb. Landschap aan Natuurmonumenten, 17 December 1956.

28 oktober 1957 vond in Valkenburg een persconferentie plaats om de kwestie onder de aandacht te brengen. Er waren sprekers bij van Het Limburgsch Landschap, Natuurmonumenten en de Contact-Commissie. Ook de burgemeester van Valkenburg-Houthem nam het woord. Als dat nieuwe stukje autosnelweg er al moest komen, moest de weg dan per se door het Gerendal lopen, of was ook een ander tracé mogelijk? Burgemeester Frans Breekpot wees op het belang van de recreatie: elke zomer bezochten 20.000 mensen de gemeente, en het Gerendal was een van de belangrijkste trekpleisters. De persconferentie zorgde voor landelijke publiciteit, en er werden zelfs Kamervragen over de zaak gesteld. Ten slotte koos Rijkswaterstaat voor een ander tracé. De autoweg, tegenwoordig de A79, kwam op het plateau ten noorden van Valkenburg.⁷⁹

Conclusie

Wat vertelt dit verhaal ons over de sociale geschiedenis van natuur en landschap in Limburg? Hoe verhiel de Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg zich tot het spanningsveld tussen *top-down* en *bottom-up* benaderingen van natuurbescherming? Uiteindelijk ging het immers nog steeds om leraren (in die tijd nog lokale notabelen), gestudeerde biologen en scholieren op gymnasium of HBS – ongetwijfeld voor een groot deel kinderen van hogere ambtenaren of leidinggevend in het mijnbedrijf. Als deze mensen vanuit Heerlen naar Valkenburg of Voerendaal reisden om daar orchideeënweiden te bewaken, was dat dan niet óók *top-down*, het van bovenaf opleggen van beschermende maatregelen? We kunnen het de boeren en toeristen in de buurt van Valkenburg niet meer vragen, maar ik vermoed dat het meevalt; om twee redenen. In de eerste plaats was de *methode* een andere. De Natuurwachters uit Heerlen schreven geen brieven aan de gemeenteraad en aan Gedeputeerde Staten met de vraag om het plukverbod van bovenaf te doen naleven door de politie. Nee, ze gingen zelf op pad, in weer en wind, en waren op vrije dagen persoonlijk aanwezig bij de kwetsbare terreinen. Kortom: ze behoorden misschien wel tot de 'betere' sociale klasse, maar ze gedroegen zich niet zo. Ten tweede kenden de natuurwachters de omgeving en spraken ze de lokale taal. Als ze bezoekers persoonlijk aanspraken op het plukverbod, konden ze perfect uitleggen waarom de orchideeën beschermd moesten worden. Beter dan menig natuurwetenschapper uit 'Holland', die misschien een paar vakantiedagen in Valkenburg doorbracht, de

79 'Kostbaar natuureservaat, het Gerendal, in gevaar', *Limburgsch Dagblad*, 30 oktober 1957, 7; 'Wat onze aandacht had', *Natuur en Landschap* 11 (1957) 59-62, aldaar 60; 'Wat onze aandacht had', *Natuur en Landschap* 12 (1958) 166-172, aldaar 168; Purmer, *Het landschap bewaard*, 301-302.

lokale context niet kende, maar na thuiskomst wel een brief op hoge poten stuurde naar Natuurmonumenten of de burgemeester van de Limburgse gemeente over een aantasting van het natuurschoon.

De Natuurbeschermingswacht Zuidoost-Limburg was rond 1950 vooral succesvol dankzij het samenspel van de twee mogelijke strategieën om natuur en landschap te beschermen. Rond 1950 bestond er nog niet zo'n scherpe tegenstelling tussen de landelijke natuurbeschermingsorganisaties en lokale *bottom-up* initiatieven. Activisme nam nog niet de vorm aan van demonstraties tegen vervuilende chemische fabrieken of kerncentrales net over de grens; geen mensen die zich vastplakten op een autosnelweg; geen bezetting van een stuk bos om te voorkomen dat het plaats moest maken voor de uitbreiding van een autofabriek. Voor dat soort *grass-roots-activisme* was Limburg rond 1950 nog veel te conservatief en gezagsgetrouw. De lokale natuurbeschermers wachtten braaf tot de lobby van de Contact-Commissie effect had en gemeenten een plukverbod voor orchideeën afkondigden. Pas daarna kwam de Natuurbeschermingswacht in actie.

De gemeentelijke plukverboden en het activisme van onderop in Heerlen kwamen er tegelijkertijd, in de eerste maanden van 1948, en versterkten elkaar. Het plukverbod werd beter bekend gemaakt en gecontroleerd door de natuurwachters, en omgekeerd hadden de natuurwachters vanaf het allereerste moment een stok achter de deur: ze konden waarschuwen dat het plukken van orchideeën strafbaar was. Bovendien kon de Natuurbeschermingswacht omwonenden op ooghoogte aanspreken, informeren en bijdragen aan een stukje bewustwording. Bij deze complementaire *bottom-up* en *top-down* benaderingen van natuurbescherming was er (nog) geen sprake van een gearticuleerde visie op het landschap en haar verschillende gebruikers. Ook de vraag of 'natuurbeschermingseducatie' niet tegenstrijdig was aan de bescherming van de meest kwetsbare soorten, de wilde orchideeën, werd pas enkele jaren later expliciet gesteld. De oprichting van de Natuurbeschermingswacht in 1948 was misschien nog geen *doorbraak* van de natuurbeschermingsgedachte bij de 'gewone' Limburgers, maar wel een belangrijk eerste begin, een basis om op verder te bouwen.